

ԱՐԱՍ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՕՐԵՐԻՆ

1918թ. հունվարին, օգտվելով ռուս-թուրքական Կովկասյան ռազմա-ճակատից ռուսական բանակի հեռացումից, թուրքական բանակը գեմ. Վեհիբ փաշայի հրամանատարությամբ անցավ հարձակման: Հաղթահարելով նոր կազմավորվող հայկական զորամասերի դիմադրությունը թուրքերը կարճ ժամանակում նվաճեցին Արևմտյան Հայաստանը և ներխուժեցին Արևելյան Հայաստան: 1918թ. մայիսի 15-ին նրանք գրավեցին Ալեքսանդրապոլը և շարժվեցին դեպի Երևան¹: Մայիսի 20-ին թշնամին գրավեց Սարդարապատից 10 կմ հեռու գտնվող Արաքս կայարանը: Թուրքական ներխուժման վտանգն անմիջականորեն կախվեց Էջմիածնի և Երևանի վրա: Թուրքերի նախընթաց վայրենաբարո վարքագիծը վկայում էր, որ նրանք փորձելու են ավարտին հասցնել հայոց արմատական բնաջնջման ծրագիրը, մինչդեռ հայկական զորքի զգալի մասը կազմալուծվել էր, իսկ բնակչությունը խուճապահար գաղթում էր դեպի Երևան:

Ճակատագրական այդ օրերին թշնամուն հակահարված կազմակերպելու աներեք կամք և մեծագույն եռանդ դրսևորեց 1917թ. դեկտեմբերից Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի աշխատանքները զլխավորող, իսկ 1918թ. մարտին Երևանի դիկտատոր ընտրված և իշխանական բացառիկ լիազորություններով օժտված Արամ Մանուկյանը, որն ամիսներ առաջ առաջադրել էր թշնամու դեմ պայքարում ազգային ուժերին ապավինելու քաղաքական ուղեգիծ: Նա, իրավացիորեն նկատում է Ա. Մելքոնյանը, իր վրա վերցրեց «հայրենիքի պաշտպանության գործը»²: Դեռևս Ալեքսանդրապոլի անկումից առաջ Արամը նշել էր. «եթե երբէք մեր ճակատի վրա թուրքերը սկսեցին յառաջխաղացումը, մենք անպայման պետք է դիմադրենք զենքով, թնդանօթով, ոչ թե ստրկօրէն անձնատուր ըլլանք և կոտորւինք»³:

1918թ. մայիսի 19-ի առավոտյան Արամը Երևանի շրջանում գործող հայկական երկրորդ դիվիզիայի հրամանատար գոր. Մովսես Սիլիկյանի հետ ունեցած հեռախոսազրույցում, անկարելի համարելով զորքերի հետագա

¹ Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 174-175; Աֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան. Մայիս 1918), Երևան, 1991, էջ 33-34:

² Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմություն: Դասախոսությունների ձեռնարկ, Երևան, 1998, էջ 193:

³ Կոստյան Գ., Հայկական Թերմոպիլէ, «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, մայիս, N 5, էջ 137:

ճահանջը և Երևանն էլ ավելի մեծ վտանգի ենթարկելը, վերջինիս հանձնարարեց վերջ տալ հետագա ճահանջին, պահպանել դիրքերը և Արարատյան դաշտում թշնամուն հակահարված հասցնելու վերաբերյալ նախօրոք դրված խնդիրն իրագործելու համար վստահեցրեց, որ երկու օրվա ընթացքում զորավարին կտրամադրվի այդ բանի համար անհրաժեշտ ամեն ինչ՝ մարդկային ուժ, զենք-զինամթերք և քիկունքի ոգևորությունը⁴։ Թշնամուն վճռական հակահարված հասցնելու վերաբերյալ որոշումն ընդունվել էր այդ օրերին զորահրամանատարության մասնակցությամբ Երևանում գումարված խորհրդակցության ժամանակ՝ այն բանից հետո, երբ Արամը վճռակաճորեն հայտնել էր բանակի կարիքները կատարելապես բավարարելու պատրաստակամության մասին⁵։

Ս. Սիլիկյանի հետ խոսակցությունից հետո Արամը հրավիրեց բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչների ժողով՝ նրանց պարզելով իրողությունը։ Մինչ ժողովակազմները կորոշեին հարցի քննարկումը թողնել երեկոյան գումարվելիք նոր ժողովին, Արամը՝ գիտակից պահի կարևորությամբ, լծվեց աշխատանքի։ Հայ ժողովրդի համար ծայրահեղ բարդ իրավիճակում նա ի հայտ բերեց իր ողջ ներուժը՝ արդարացնելու համար, մի կողմից՝ իր վրա դրված հույսերը, մյուս կողմից՝ ամիսներ առաջ որդեգրված ուղու ճշմարտացիությունը։ Նա իր գործակիցներին հրահանգեց անհապաղ՝ մինչև երեկո, առանց տարիքի ու դիրքի խտրության ռազմաճակատ ուղարկել բոլոր զինապարտներին։ Խստագույնս արգելվեց քաղաքից հեռանալը։ Կամայք պետք է տներից փամփուշտ հավաքեին և ջուր հասցնեին ճակատում գտնվող զինվորներին։ Արամը, որը նախընտրում էր ամեն ինչին անձամբ հետևել, կրկնապատկել էր եռանդը. նա «իբրև շարժական ոգի, ամեն տեղ էր՝ հրապարակներում, շուկայում, տներում, եկեղեցիներում և կ'ոգևորեր իր խօսքերով ու կը ներշնչեր ամենքին»⁷։

Մայիսի 19-ի երեկոյան գումարված Ազգային խորհրդի նիստում հարց բարձրացվեց Երևանը թշնամուն հանձնելու մասին։ Հերթական անգամ Արամն ամենայն վճռակաճությամբ բացառեց անձնատվությունը՝ նշելով. «... ոչ մի ճահանջ ոչ մի գծի վրա։ Նահանջ Երևանից՝ կնշանակե խաչ քաշել մեր ամբողջ գործունեության եւ մեր ապագա քաղաքական մուրազներուն վրա, բոլորդ

⁴ Շահխաթունի Ա., Արամը. յիշողութիւններ, «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, հունվարի 30, (N 670 . 249)։ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920թթ.), գիրք Ե, Երևան, 1999, կազմեց Ս.Բեհբուդյան, էջ 62։

⁵ Շահխաթունի Ա., Հանդիպում սպարապետ Նազարեկեանի հետ (Իմ յուշերից), «Հայրենիք», 1959, յունիս, N 6, էջ 98։

⁷ «Ճակատամարտ», 1921, յունուարի 30, N (670.249)։ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Ե, էջ 63։

պիտի մնաք եւ մեռնիք»⁸։ Արամի վճռական կեցվածքն Ազգային խորհրդի անխախտ վճիռն էր։ Ազգային խորհրդի որոշումը թշնամուն ճակատամարտ տալու մասին հանձնվեց հրամանատարությանն ի կատար ածելու⁹։

Վերջ տրվեց նաև ազգաբնակչության շրջանում տիրող խուճապին։ Մայիսի 21-ի երեկոյան քաղաքային խորհրդարանի ամառային շենքի հրապարակում (Սկետինգրինգում) կայացած հանրահավաքում, որում սկզբնապես տիրում էր հուսահատության մթնոլորտ, Արամը հանդն եկավ հակիրճ, բայց զանգվածի զգայուն թելերին դիպչող ելույթով։ Նա մշեց. «կրկնութուններ անելու այժմ տրամադիր չեմ և ժամանակ էլ չկայ ճառերով զբաղելու։ Ես եկել եմ յայտնելու ձեզ, որ թշնամին գրաւել է Սարդարաբադը և շարժում է դէպի Էջմիածին։ Սեզ մնում է մի բան, կամ զենք վերցնել ու դուրս գալ թշնամու առաջ և կամ կոտորել ոչխարի պես... Ով ուզում է ապրել, առանց թույլ կորցնելու, թող վերցնի զենքը, վերցնի նաև երեք օրւայ պաշար ու իսկոյն և եթ դիմէ ուսուցչական սեմինարիայի շենքը՝ ցուցակագրւելու և այնտեղից էլ ճակատ ուղարկւելու համար։ Ես իմ ասելիքս վերջացրի, այժմ ձեզ է մնում անելիքը»¹⁰։ Ժողովուրդը համակվեց ոգևորւթյամբ և մարտական տրամադրւթյամբ։ Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից Մ. Մանասիրյանը «Սկետ-ռինգի» հավաքի կապակցւթյամբ 1968թ. վերհիշել է, որ Արամը, գրող Դ. Դեմիրճյանը և այլոք ոգեշնչում էին ժողովրդին և կոչ անում անկախ տարիքային ու սոցիալական խտրւթյան, քաղաքական համոզմունքների զենք ստանալ ու մեկնել ճակատ, իսկ վերջինս՝ արծազանքելով իրեն ուղղված հորդորներին, բացականչում էր, թե ավելի լավ է ճակատում զոհվել, քան սեփական օջախներում մորթուվել¹¹։

Հայրենիքի համար այդ ծանր պահին անգամ կային ուժեր, որոնք ըմբոստանում էին իշխանւթյունների դեմ։ Սարդարապատի մոտ թեթևակի մահանջից հետո Երևանում ծագել էր խռովւթյուն, որի մասնակիցները մտադրվել էին ձերբակալել Արամին¹²։ Մրան հաշվեհարդարի ենթարկելու համար, և հանձնվել թշնամուն¹³։ Վտանգավոր դրւթյունը հարթվեց Արամի վճռականու-

⁸ «Ճակատամարտ», 1921, յունուարի 30, N (670.249)։

⁹ Բժ. Յովակիմ Մելիքեան, Արեան ճամապարհով, «Հայրենիք», 1925, մայիս, N 7, էջ 74։

¹⁰ «Հորիզոն», 1918, սեպտեմբերի 6, N 178։

¹¹ Մանասիրյան Մ., Հիշողւթյուններ Սարդարապատի հերոսամարտից, ՀՀ ՊՊԹ, Նոր պատմւթյան բաժնի վավերագրերի ֆոնդ, բաժնի մատյան 960, մայր մատյան 12441, ք. 6։

¹² Շահխաթունի Ա., Սարդարապատի հերոսամարտը եւ մահափորձը Արամ վաշայի դեմ (Իմ յուշերից), «Հայրենիք», 1959, օգոստոս, N 8, էջ 27-30։

¹³ Սիարոնյան Ա., Ավարայրի ոգեկոչումը։ Անդրանիկ, Երևան, 1991, էջ 12։

թյան շնորհիվ: Ազգային խորհրդում նա նշեց. «Այս միջոցին, երբ Սարդարաբադի մեջ հայոց համար կենցիկ եւ մահուան հարց է դրուած, ուր հայ արիւնը հոսում է, անթոյլատրելի է, որ մի դասալիք խայտառակութիւններ անի...»¹⁴: Նրա հրամանով խռովարարների պարագլուխները զնդակահարվեցին, իսկ դասալիքներն ուղարկվեցին ռազմաճակատ:

Այդ օրերին Երևանում տիրում էր նախադեպը չունեցող աշխատանքային մթնոլորտ: Աշխատանքի էին լծվել ամենքը՝ անկախ սեռից, տարիքից ու դիրքից¹⁵:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Արամը ոգի էր ու եռանդ: Ա. Աստվածատրյանը գրել է. Արամը «շարունակ ոտքի վրայ էր: Հանգիստն ինչ է՝ մոռացել էր: Ռազմաճակատը նրա մտահոգության միակ առարկան էր... Անընդիատ յարաբերութեան մեջ էր գլխաւոր շտաբի հետ, որ նստած էր Վաղարշապատում: Արամը իր շնչով վարակում էր ամենքին: Ո՛չ ոք չէր խնայում հնարաւորը»¹⁶: Հ. Կոստյանի բնորոշմամբ Արամը «կը մղէր, ընթացք կուտար, թէ քաղաքի ներքին ինքնապաշտպանութեան, թէ՛ ճակատներ կամաւորներու առաքման, մէկ խօսքով, բոլոր կենսական հարցերն ու խնդիրները նրա դատողութեան և կամքի բովն կանցնէին»¹⁷: Արամի ու նրա գործակիցների եռանդուն և, որ չափազանց կարևոր էր, հետևողական քայլերը տվեցին ցանկալի արդյունքը. մարտական ոգին, հոգեբանական շաղափը, գիտակցական կարգապահությունը ձևավորված էր: Ոգևորությամբ համակված ժողովրդական զանգվածները թե՛ Երևանից և թե՛ զավառներից կամավորական խմբեր կազմած մեկնում էին ռազմաճակատ: Երևանի բանուկ վայրերում կամավորներ էին ցուցակագրվում և զորամասեր ուղարկվում. «Գալիս էին գյուղացիներ, ինտելիգենտներ, բանվորներ իրենց զենքերով ու պարենով ու ցուցակագրվում: Իմ վաշտը եկան 70 հոգի՝ բոլորն էլ զինված հայրենիքը պաշտպանելու վճռականությամբ», - գրել է Մ. Մանասիրյանը¹⁸:

Ձեռնարկված արդյունավետ քայլերի առթիվ զոր. Սիլիկյանն իր գոհունակությունը և, միաժամանակ, հարձակման անցնելու մտադրությունը հայտնեց Արամին:

¹⁴ Հախիաբունի Ա., նշվ. հոդվածը, «Հայրենիք», 1959, օգոստոս, N 8, էջ 28:

¹⁵ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Ե, էջ 63:

¹⁶ Աստվածատրյան Ա., Արամը, «Հայրենիք», 1964, յուլիս, N 7, էջ 77: «Արամը», Երևան, 1991, էջ 129-130:

¹⁷ Կոստյան Հ., նշվ. հոդվածը, «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, մայիս, N 5, էջ 138:

¹⁸ Մանասիրյան Ա., նշվ. հուշերը, ՀՀ ՊՊԹ, Նոր պատմության բաժնի վավերագրերի ֆոնդ, ք. մ. 960, մ. մ. 12441, ք. 5-6:

Թշնամուն հակահարված հասցնելը դժվարին գործ էր: Տարբեր տվյալներով 5500-7000 զինվորներ ունեցող հայկական զորքի դեմ Սարդարապատում թշնամին կենտրոնացրել էր 6000-9000 կանոնավոր զինվորներ և 1500-3000 քուրդ հեծյալներ¹⁹:

1918թ. մայիսի 21-ին զոր. Ս. Սիլիկյանն ու փոխգնդապետ Ա. Վեքիլյանը մշակեցին թշնամուն վճռական հակահարված հասցնելու պլան: Ակտիվ գործողությունների դիմելուց առաջ, Երևանյան զորամասին արևմուտքից սպառնացող թուրքական հարձակման վտանգը չեզոքացնելու նկատառումով, Ս. Սիլիկյանը Սուրմալուի ճակատում գտնվող Դրոյի փոքրաթիվ զորամասին հրահանգեց անցնել Արաքսի ձախ ափը՝ պայթեցնելով գետանցումն ապահովող Կարակալայի ու Մարգարայի կամուրջները: Մայիսի 22-ին՝ Ալեքսանդրապոլ-Համանլու-Բաշ Ապարան գծով առաջացող թշնամու կողմից Երևանին սպառնացող վտանգը կասեցնելու համար Դրոն փոքրաթիվ ուժերով գործուղվեց Բաշ Ապարանի ճակատ: Երևանյան զորամասի հիմնական ուժերը Դանիել Բեկ Փիրումյանի անմիջական ղեկավարությամբ պետք է գործեին Սարդարապատի ճակատում²⁰: Շարուր-Նախիջևանից սպառնացող վտանգը դիմագրավելու նպատակով Ս. Սիլիկյանն այդ հատվածում տեղաբաշխեց զնդապետ Բաղդասարյանի ուժերը²¹:

Արամն անմասն չէր ռազմական ձեռնարկներից: Բաշ Ապարանի ուղղությամբ թուրքական հարձակումից առաջ, նա և Երևանյան զորամասի հրամանատարությունը իրենց ջրկատներով այստեղ էին գործուղել դաշնակցական զործիչներ Ս. Ջալալյանին և Ա. Տեր-Պողոսյանին, որոնք ստեղծեցին ինքնապաշտպանական խմբեր և ընդգրկվեցին Դրոյի զորամասի մեջ²²:

1918թ. մայիսի 22-ին հայկական զորքը, որը տակտիկական նկատառումներով մայիսի 21-ին նահանջել էր Սարդարապատ գյուղից ու կայարանից, Սարդարապատի ճակատում անցավ հարձակման և երկօրյա մարտերի ընթացքում թշնամուց ազատագրեց Դամշլու (Եղեգնուտ), Ուջան, Բաշ-Խորաթ, Կոշ, Մուլա-Բայազետ, Սարդարապատ գյուղերն ու Սարդարապատ կայարա-

¹⁹ Աֆանասյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37-38; Փափագեան Վ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Դրոշակ, Աթենք, 1988, N 3-4, 25 մայիս-8 հունիս, էջ 51; Մանասիրյան Ս., նշվ. հուշերը, ԳԳ ՊՊԹ, Նոր պատմության բաժնի վավերագրերի ֆոնդ, ք.մ. 960, մ.մ. 12441, ք. 2-3:

²⁰ Ավետիսյան Գ., Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս, Երևան, 1998, էջ 94-95:

²¹ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 177:

²² Ղևորյան Գ., Դրո, Երևան, 1991, էջ 92-94:

ըն²³: Թուրքական զորքերը կրելով լուրջ կորուստներ (սպանվել ու վիրավորվել էր մոտ 500 թուրք զինվոր) նահանջեցին և ամրացան Արաքս կայարանում և նրան մերձակա Թուլքի-թափա և Չիմնի-ղըռ բարձունքներում:

Հայկական զորքերի հաջողությունները բեկումնային նշանակություն ունեցան Երևանին սպառնացող թուրքական վտանգի չեզոքացման և հայոց մեջ մինչ այդ տիրող բարոյահոգեբանական վիճակի փոփոխման առումով: Այն բուռն ոգևորություն առաջացրեց և զինվորականության, և ազգաբնակչության շրջանում: Հայկական զորամասերն արագորեն համալրվում էին, բանակի շարքերն էին վերադառնում անգամ դասալիքները: Ընդհանուր զորակոչ հայտարարելու օրից ցուցակագրվել էին 950 հոգի²⁴: Հայ ազգաբնակչությունը՝ անկախ սեռից, տարիքից ու սոցիալական դիրքից, Երևանում և էջմիածնում ամեն ինչ զոհաբերում էր հօգուտ ռազմաճակատի կարիքների և հայրենիքի փրկության²⁵:

Մայիսի 24-26-ը Թուլքի-թափա և Չիմնի-ղըռ բարձունքների մոտ ծավալված դաժան մարտերից հետո, որը կողմերից ոչ մեկին հաջողություն չբերեց, հայկական հրամանատարությունը մշակեց թշնամուն հակահարված հասցնելու նոր պլան, որի էությունը միաժամանակյա ճակատային ու թևային հարձակման միջոցով թշնամուն շրջափակելն ու ջախջախելն էր: Մայիսի 27-ի առավոտյան հայկական զորքն անցավ գրոհի²⁷: Արաքս կայարանի մոտ հաջողությամբ թշնամու թիկունքն անցած զնդապետ Հասան-Փաշայանի «խզնաու-զի» ջոկատի, Դանիել Բեկ Փիրումյանի անմիջական հրամանատարության ներքո գործող Սարդարապատի զորամասի հիմնական ուժերի ճակատային, ինչպես նաև աջ թևից Պանդուխտի պարտիզանական ջոկատի ձեռնարկած միաժամանակյա շեշտակի հարձակման հետևանքով թուրքական ուժերը խուճապի մատնվեցին և նահանջեցին²⁸: Հայկական զորամասերը գրավեցին Թուլքի-թափա բարձունքը, Արաքս կայարանը և շարունակեցին գրոհն ամբողջ ճակատով²⁹: Մինչև մայիսի 29-ը տևած ռազմական գործողությունների արդյունքում լիակատար պարտություն կրած թուրքերը նահանջեցին Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ:

²³ ՀՀ ՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, ք. 5; Աֆանասյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 44; Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 95-96; Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գ. Բ, Երևան, 1996, էջ 142-143:

²⁴ «Ձանգ», 1918, մայիսի 28 (15), N 37:

²⁵ ՀՀ ՊԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 8, ք. 6:

²⁷ Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, ք. 16; Մարտիրոսյան Ս., Սարդարապատի ճակատամարտը, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1969, N 1, էջ 159

²⁸ Հարությունյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 178-179:

²⁹ ՀՀ ՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, ք. 5:

Բաշ-Ապարանի ճակատում Դրոյի գլխավորությամբ գործող զորամասերը մայիսի 28-ին Ղազնաֆար-Ղարաքիլիսա գծից անցան հակահարձակման և թեժ մարտերի ընթացքում ջարդելով թուրքերին ազատագրեցին Ալի-Բուչակն ու Բաշ-Ապարանը: Թուրքերը մայիսի 29-ին հեռացան Համամլուից:

Ոգևորությունն այնքան մեծ էր, որ զոր. Սիլիկյանը մայիսի 29-ին պատրաստվում էր ազատագրել Ալեքսանդրապոլը:

Մայիսյան հերոսամարտերի բաղկացուցիչն էր նաև Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը: Մայիսի 24-28-ը զոր. Նազարբեկյանի ընդհանուր հրամանատարության ներքո գործող մոտ 7000-ոց հայկական բանակային և աշխարհագորային ջոկատները ծանր հարված հասցրեցին թուրքական 10000-ոց բանակին՝ նրանց վրա գործելով մեծ ու զսպիչ ազդեցություն³⁰:

Մայիսյան հերոսամարտերը, որոնց կերտմանն իր մեծագույն մասնակցությունն ունեցավ Արամ Մանուկյանը, բացառիկ նշանակություն ունեցան հայ ժողովրդի համար: Փրկելով հայ ժողովրդին վերջնական բնաջնջումից հերոսամարտերը, միաժամանակ, հնարավոր դարձրին Հայաստանի անկախության վերականգնումը: Մինչև հերոսամարտերը թուրքերը դեմ էին ինքնուրույն Հայաստանի ստեղծման ցանկացած գաղափարի³¹:

Արամի գործունեությանն առանձնահատուկ բարձր գնահատական են տվել նրա բազմաթիվ ժամանակակիցներ, իսկ ավելի ուշ՝ նաև պատմագիտության ներկայացուցիչները: Գնդապետ Ս. Արարատյանը, տալով 1918թ. սկզբներից Երևանի նահանգում կատարված իրադարձությունների, այդ թվում՝ Երևանյան զորամասի կազմավորման, Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերի նկարագիրը, 1919թ. փետրվարին գրել է.«Երևանի շրջանում այն ժամանակ ամբողջ իշխանությունը հաստատուն կերպով գտնվում էր Արամի ձեռքում...Երևանի շրջանի ռազմական հզորության, տնտեսական և մնացյալ կարգի կազմակերպման Արամի փայլուն ընդունակությունը հայերին հնարավորություն տվեց զենքը ձեռքներին պահպանել փոքրիկ հողակտորը, միակ քաղաք Երևանը և Սուրբ Էջմիածնի եկեղեցին և, եթե հայերիս հետ հաշվի էին նստում այն ժամանակ և հաշվի են նստում այժմ, ապա դա կարող են

³⁰ Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում (1914-1918), Երևան, 1964, էջ 450:

³¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия, введения и примечаний В. Микаелян, Ереван, 1995, с. 508:

վերագրել բացառապես երեք անձանց՝ Արամին, գեներալ Սիլիկովին և Դրոյին»³²:

Արամին անկախ Հայաստանի հիմնադիր կամ հեղինակ են անվանել և, Աղբալյանը՝ ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի անունից նրան ծոնած դամբանականում, Ա. Շահխաթունին, Օն. Մխիթարյանը, Գ. Լազյանը, Ս. Վրացյանը, սփյուռքահայ պատմաբաններ Ռ. Հովհաննիսյանը, Անահիտ Տեր-Մինասյանը, հայրենի պատմաբաններ Ա. Հակոբյանը, Ա. Մելքոնյանը և շատ ուրիշներ³³:

Տասնամյակների պարտադրված լռությունից հետո, 1960-ական թթ. խորհրդահայ պատմագրությունը ևս անդրադարձավ 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերին: Եթե հերոսամարտերի դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում շեշտվեց ըստ արժանվույն, ապա դրանք դարձան ուժերին հիմնականում տրվեցին անընդունելի գնահատականներ: Պատճառը խորհրդային վարչակարգի հարուցած քաղաքական-գաղափարական արգելքներն էին, հեղինակների կանխակալ, դեպի ՀՅԴ գործունեությունն ունեցած մերժողական վերաբերմունքը: Արամն այն եզակի գործիչներից է, որը թեև խորհրդահայ պատմագրության կողմից հրապարակայնորեն չգնահատվեց ի հարկին, բայց և զերծ մնաց փնովվելուց: Մասնավորապես, 1965թ. հրատարակվեց մեզանում Սարդարապատի հերոսամարտի ուսումնասիրմանը նվիրված առաջին աշխատությունը՝ Դ. Թուրջյանի «Սարդարապատի հերոսամարտը» մենագրությունը³⁴: Մ. Կարապետյանի դիպուկ բնորոշմամբ «հեղինակի ընդգծված հակադաշնակցական վերաբերմունքն ուղղակի ավերածություններ է առաջացրել շարադրանքում»³⁵: Այդ ավերածությունն առկա է նաև Արամի նկատմամբ ցուցաբերված վերաբերմունքում: Դ. Թուրջյանը Սարդարապատը համարել է հայ ժողովրդի գոյության կռիվ, մատնանշել նրա բոլոր դասերի և կուսակցությունների միասնական պայքարը թշնամու դեմ: Սակայն ՀՅԴ և նրա գործիչների գործունեությունը նսեմացնելու անթաքույց ձգտումը նրան թույլ չեն տվել անաչառ և ճշմարիտ

³² ՀՀ ՊԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, ք. 6; Ավետիսյան Դ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 224:

³³ «Աշխատանք»ի բացառիկ, 1919, 12 փետրուար, N 4; «ճակատամարտ», 1921, յունուարի 30; «Հայրենիք», 1923, յունիս, N 8; էջ 38, 42; Լազյան Գ., Յեղափոխական դեմքեր (Մտաւորականներ եւ հայդուկներ), Գահիրէ, 1945, էջ 201; Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, Քեյրուք, 1966, էջ 50; Hovannisian R., The Republic of Armenia, vol. I, The First Year, 1918-1919, Berkeley-Los Angeles-London, 1974, p. 147; Ter Minassian A., La République d'Arménie (1918-1920). La mémoire du siècle, Bruxelles, 1989, p. 74; Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն (1918-1920թթ.), Երևան, 1992, էջ 6; Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 197:

³⁴ Թուրջյան Դ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Երևան, 1965:

³⁵ Կարապետյան Մ.Ս., Հայաստանը 1912-1920թվականներին: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար, Երևան, 2003, էջ 211:

գնահատականներ տալ այդ գործիչներին: Մասնավորապես, Սարգարապատի մոտ հայոց առաջին հաղթանակի կապակցությամբ Գ. Թուրշյանը, մեղանջելով ճշմարտության դեմ, նշում է, թե Արամն օժտված չէր վճռականությամբ, չէր կարողանում ձևավորել իր հոսանքը, այլ միայն կարողանում էր տարերայնորեն սկսվածով ոգևորվել ու ղեկավարել այն և ավելացնում է, որ նա «այդ օրը նշանակալից քայլեր կատարեց»³⁶: Ամփոփելով խնդրի առթիվ իր մտքերը Գ. Թուրշյանը գրել է. «...Սարգարապատի կրիտիկական օրերին Արամ Մանուկյանը, անտարակույս, շոշափելի ծառայություններ է մատուցել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին: Բայց և այնպես, դիկտատոր և ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպիչ չի եղել»³⁷: Այս բնորոշումները կիսաճշմարտություններ են, քանզի նա և՛ դիկտատոր էր, և՛ հերոսամարտի կազմակերպիչ, և՛ նշանակալի քայլեր կատարեց հերոսամարտի ողջ ընթացքում:

Այսպիսով, Գ.Թուրշյանի մոտ ակնհայտ է հակասական վերաբերմունքը Արամի հանդեպ, նրա մեծությունը քողարկված ձևով ընդունելու ձգտումը: Կարծում ենք այն ժամանակ տիրող պայմաններում հրապարակայնորեն ավելին ասել հնարավոր չէր:

Գ.Թուրշյանը Սարգարապատի հերոսամարտի օրերին Արամի կատարած դերին բարձր գնահատական է տվել 1964թ. գրած անտիպ հոդվածում: Նա գրել է. «Քանի գոյատևի և հարատևի մեր ժողովուրդը, նա այնքան ավելի հստակորեն կտեսնի ու այնքան ավելի բարձր կգնահատի Սարգարապատի հերոսամարտը, որտեղ մենք, վերջապես, բռնեցինք անկախության իրավունքի քննությունը, և այդ հերոսամարտի հաղթանակի ապահովման հետ սերտորեն միաձուլված Արամ Մանուկյանին»³⁸:

³⁶ Թուրշյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 144-145:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 230:

³⁸ Թուրշյան Գ., Գուշեր նվիրված Կանի 1915թ. ինքնապաշտպանության հերոս Արամ Մանուկյանին, ԳԳ ՊՊԹ Նոր պատմության բաժնի վավերագրերի ֆոնդ, ք. մ. 941, մ.մ. 11844, ք. 39: